

Az elutasítástól az elismerésig

Németországi kutatómunkám során a közelmúltban a második világháború után elűzött németek nyugat-németországi beilleszkedését vizsgáltam. Az integráció hosszú, több évtizedet igénylő folyamat volt, amelynek legfontosabb állomásai a munka, a megélhetés megtalálása, a vagyoni biztonság és az új családi otthon megteremtése (egy szóval az ún. *szocio-ökonomiai integráció*), valamint a hagyományos módszerekkel már jóval nehezebben mérhető kulturális és társadalmi beilleszkedés voltak. Az úgynevezett *társadalmi beilleszkedés* egyik kulcskérdése az őshonos helyi lakossággal kialakított viszony, amelynek szemléltetésére teszek kísérletet mostani előadásomban. Ebben legfontosabb forrásaim az 1996-1998 között végzett levéltári kutatásaim, életút-interjúim voltak. Felhasználtam a német történelmi-szociológiai integrációkutatás eredményeit is. Mivel a kutatók nagy része az országba érkezett menekültek összességét vizsgálta, így következtetések több helyütt ugyan megegyeznek az általam megállapítottakkal, máshol viszont gyökeresen eltérnek azoktól.

A probléma megértéséhez tudni kell, hogy Nyugat-Németországba a második világháború során és az azt követő néhány évben mintegy tizenkétfélmillió menekültnek vagy elűzöttnek nyilvánított ember került Közép-Kelet-Európa különböző országaiból. Ez azt jelentette, hogy a Német Szövetségi Köztársaság minden ötödik polgára a menekültek valamely csoportjához tartozott. Ebből következik, hogy a menekültkérdés valamilyen rendezése az állam egyik legfontosabb belpolitikai problémája volt, amelyet lehetőleg gyorsan kellett megoldani – ráadásul a gazdaság, a foglalkoztatás gyökeres átalakítása mellett. Ebben az embertömegben az elűzött magyarországi németység csak elenyésző kisebbséget alkotott. A menekültek ugyanakkor távolról sem alkottak egységes csoportot: bár szülőföldjük és ott megszerzett vagyoni biztonságuk kényszerű elhagyása, valamint jogi státusuk feltétlenül összekötötte őket, kulturálisan azonban gyökeresen eltérő fejlettségű környezetből érkeztek, másféle akadályokkal kerültek szembe, így beilleszkedésük sem lehetett teljesen azonos. Ennek megfelelően a helyi lakosság sem ugyanúgy szemlélte őket. A befogadók és elűzöttek viszonyának vizsgálatakor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a menekültek nem egy gazdaságilag virágzó, hanem a háborúban vesztes, szétbombázott, sokáig ellátási nehézségekkel küzdő országba érkeztek, ahol a helybéli lakosság maga is komoly nehézségekkel küzdött. A menekültek érkezését sokan a vesztes

A szerző előadása elhangzott az MTA Kisebbségkutató Intézetének „Kisebbségi léthelyzetek – többségi magatartásformák” című konferenciáján. Mayer János 1995-ben szerzett magyar-történelem szakos diplomát, fő kutatási területe az elűzött észak-bácskai németek integrációja.

országot sújtó büntetések részének tartották. Elégedetlenséggel figyelték, hogy az elűzöttek számos olyan anyagi-szociális kedvezményt kapnak, amely a helybelieknek nem jár.

A két csoport viszonya az 1945-öt követő évtizedekben azonban nagyon sokat változott. Amikor az első menekültek még a háború alatt, 1944-45-ben Németországba érkeztek, a helyiek jórészt rokonszenvvel figyelték és segítették őket. Meggyőződésük volt ugyanis, hogy a hadi helyzet változásával a menekültek hamarosan visszatérhetnek hazájukba, így afféle „kedves vendégként” vagy látogatókként fogadták őket. Nagyot változott a helyzet 1946 folyamán, amikor a potsdami döntések nyomán megkezdődtek a szervezett kitelepítések, amelyek során újabb és újabb tömegek érkeztek Németországba. Ekkortól a korábban szívéllyes „házigazda-vendég viszony” egy „kényszerű társbérletté” alakult át, amely mindkét fél számára igen kellemetlen volt. (A magyarországi németek nagy része éppen ekkor került az amerikai megszállási övezet tartományába.)

A menekültek elhelyezésére is alkalmas lakóterek a háború után főleg a falvakban és kisvárosokban maradtak épen, ezért az elűzöttek legnagyobb részét ott helyezték el. Ezek a korábban zárt társadalmú közösségek még a szomszédos falvakból érkezőket is nehezen fogadták be, hát még a „ki tudja, honnan jött” idegeneket. E települések lakossága a menekülthullámoknak köszönhetően megsokszorozódott, korábbi társadalmi berendezkedésük pedig felbomlott.

Az újonnan érkezett menekülteket általában viszonylag rövid időre menekülttáborokban helyezték el a helyi hatóságok, ám amint erre lehetőség nyílt – rendszerint a helyi lakosoktól lefoglalt – lakásokba vagy lakásrészekbe költöztették be őket. A táborok szerepét sem feltétlenül a közismert barakktáborok töltötték be, hanem fogadók, kocsmák, iskolák, sportcsarnokok is. A menekülteknek így már pusztán jelenléte is megzavarta a közösségek szociális rendjét, hiszen a helyiek szórakozási lehetőségei korlátozódtak, míg a tulajdonosok jelentős haszontól estek el. A menekülttábor fő hátránya az volt, hogy teljesen elválasztotta a helyi és menekült lakosságot, akik így nem is nagyon társalogtak egymással. Az elszigeteltség miatt terjedtek el ebben az időben az olyan, a táborokra használt gúnyos megjegyzések, mint *Barackingen* („Barakkfalva”) vagy *Bretterhausen* („Deszkaháza”), míg a menekülteket gyakran csak „ötvenkilós cigányoknak”, „hátizsákos németeknek”, jöttmenteknek nevezték. Mindezek ellenére a helybeliek számára ez volt a kellemesebb állapot: amíg a menekültek táborokban laktak, könnyebb volt ugyanis ellenőrizni őket, és nem kellett velük semmin megosztani. Egymás megismerésére alig volt lehetőségük.

A feszültség akkor fokozódott, amikor egész családokat helyeztek el a helyiektől – gyakran egyébként csak hatósági segédlettel – lefoglalt szobákban vagy lakásrészekben. Érthető módon a szintén nehézségekkel küzdő helyi lakosok sérelemként érték meg, hogy „idegeneket telepítenek a nyakukra”, s az így induló együttélésbe (amelynek a vége sem látszott) a későbbi nézeteltérések szinte előre be voltak programozva. A legnagyobb gond az volt, hogy a lakástulajdonosok és a menekültek privátszféráját nem lehetett teljesen elválasztani egymástól, hiszen bizonyos helyiségeket (illemhely, konyha, mosdó) mindegyiküknek használni kellett. Ehhez társultak a sokszor csak tudatlanságból, máskor rosszindulatból elejtett megjegyzések, amelyekre a kiszolgáltatott helyzetű menekültek talán érzékenyebben is reagáltak, mint más körülmények közt tették volna. Az ellentétek többször is hatósági beavatkozáshoz vezettek: a menekültügyi biztosok jó párszor eljárak amiatt, mert a tulajdonosok indokolatlanul magas bérleti díjat követeltek, a menekültek lakásrészeiben kikapcsolták az áramot, vagy éppenséggel megtiltották számukra az általuk látogatott vécé használatát. Ez a kényszerű együttélés akár évekig is eltarthatott, és mindkét fél életét alaposan megnehezítette, ám az említett összeütközések mellett kedvező példákat is lehetett találni. Azt is érdemes egyébként megjegyezni, hogy bizonyos feszültségek nemcsak helyiek és menekültek, hanem az elűzöttek különböző csoportjai között is kiéleződtek.

A magyarországi német menekültek életét különösen megnehezítették azok a kulturális különbségek, amelyek miatt a helyi társadalom sokáig – még a kényszerű együttélés után is – *idegenként* tekintett rájuk. (Ez a megítélés esetükben jóval tovább tartott, mint például a német nyelvű környezetből származó, polgárosultabb szudéta- vagy sziléziai németek csoportjaival szemben.) A magyarországi németek – főleg a nők – még az ötvenes években is jóval hagyományosabban öltöztek a helyieknél: népviseletük a helyiek számára primitívnek és elmaradottnak tűnt. Az általuk beszélt magyarországi német nyelvjárást – amelybe a menekültek számára észrevétlenül magyar és délszláv elemek keveredtek – a befogadók elrontott német beszédnek tartották, s a nyelvi szokások közötti különbségek gyakran félreértésekhez is vezettek. (Erről a visszaemlékezők szeretnek megfeledkezni, ám a korabeli dokumentumok tanúskodnak erről.) A fiatalok körében a befogadás egyik első állomása volt a helybeli nyelvjárás elsajátítása, amit azonban sokszor éppen a saját családjuk nem nézett jó szemmel. Szintén sok gondot okoztak a népcsoportok között eltérő szokásrendszerből, gondolatvilágból adódó problémák. A magyarországi svábok nyitottságát, érzelmeik nyíltabb kifejezését a helyiek az önuralom hiányának értékelték, míg ők azok tartózkodóbb magatartását érezték az elutasítás, a lenézés jelének. Nem szabad lebecsülni a felekezeti különbségek jelentőségét sem; különösen annak tükrében, hogy a katolikus magyarországi németek legnagyobb részét evangélikus vidé-

kekre telepítették. Az új otthon vallásos életét a menekültek így gyakran üresnek találták, abban sem lelve elég megértést a nehéz sorsukból adódó bajaikra. Kezdetben a helyi papság is inkább a felekezeti arányok megbomlását látta a menekültek érkezésében, bár utóbb azt is felismerték, hogy jelenlétük és vallási buzgalmuk rendszerint új impulzust adott a falusi és kisvárosi hitéletnek, amely a nemzetiszocialista rendszer idején jelentősen hanyatlott.

Mindezek a tényezők eleinte ahhoz járultak hozzá, hogy az őslakosok és menekültek kölcsönösen elzárkózzanak egymástól, és „övéik” társaságát keressék. Így nem csoda, hogy a magukat új hazájukban kizsájtótnak érző menekültek nagy része még évekig a közeli hazatérésben reménykedett, hisz elűzésüket egyébként is a kommunisták mesterkedésének tartották. (1956 és az első magyarországi látogatások után a végleges hazatérés reményét azonban a legtöbben feladták.)

A kezdeti feszültségek oldódása először a közös iskolát látogató gyerekek révén kezdődött el. Rajtuk kívül azokat fogadták el a leghamarabb új lakhelyükön, akik a kulturális vagy sportegyesületekben, s a zenekarokban tevékenykedtek. Ezekben a közösségekben, teljesítményeik alapján, hamar befogadták őket, bár bizonyos előítéletektől ott is nehezen szabadultak meg. (A magyarországi svábok helyzetét valamelyest könnyítette, hogy a harmincas-negyvenes években, falvaikban viszonylag gazdag kulturális élet folyt.) A közösen megszerzett élményanyag mindenképp szerepet játszott társadalmi elfogadásukban. A munkaerőpiacon a menekültekben a helyiek ugyan sokáig a vetélytársakat láttak, ám a közös munkahelyeken a közeledést nem lehetett megkerülni, s egymás jobb megismerése révén az előítéletek is csökkentek, ha nem is szűntek meg teljesen. A menekültek szűkebb baráti körét továbbra is többnyire a régi lakhelyükről származók alkották.

A menekültek megítélésének megváltozása az ötvenes évek végétől figyelhető meg egyértelműen. Ekkor a német gazdasági fellendülés – amelyben a menekültek tömegei meghatározó szerepet játszottak –, a különböző kárpótlások és egy jelentős életformaváltás eredményeképpen az egykori elűzöttek anyagi helyzete jelentősen javult. Sokan közülük a háború előttinél is nagyobb vagyont szereztek, így hamar elhagyhatták a közös lakhelyeket, majd nemsokára az ún. „menekülttelepeket” is, és saját ház építésébe fogtak. Ez jelképi jelentőséggel bírt: a menekült újra a maga urává vált, és egyúttal jelezte, hogy jövőjét az akkori lakhelyén képzelel el. Megszabadulhatott egyúttal a jöttment, a nincstelen, a senkiházi jelzőktől is, s életét újra a régi normái szerint élhette. A helyi lakosság ezt az anyagi gyarapodást ugyan gyakran irigykedéssel szemlélte („a semmiből jöttek, most meg itt tartanak”), ám igyekezetüket el kellett ismerniük. Az azonos helységekből származó magyarországi németek általában kölcsönösen segítettek egymást az új otthonok megteremtésében, és ezt az összefogást a

helyiek is példaértékűnek látták. A hatvanas évektől egymás mellett élésüket már nem zavarták a korábbi nézeteltérések, bár sokan úgy nyilatkoztak, hogy az előítéletek velük szemben csak akkor szűntek meg végleg, amikor megjelentek lakhelyükön az olasz, török és jugoszláv vendégmunkások, s a „gazdasági menekültek”. A helyi szokásokhoz már igazodott „rég” menekültek jelenlétét nem támadta senki, míg az újonnan jövő, kulturálisan sokkal inkább különböző „Ausländerekkel” szemben helyiek és egykori menekültek egységesen elutasító magatartást tanúsítottak.

Egy kiváló német szociológus, Marion Frantzióch szerint egy társadalmi csoport beilleszkedésének mértékét, illetve annak társadalmi elfogadottságát az integráció klasszikus triaszával lehet szemléltetni. A *kommenzalitás* a szabad közösségválasztást jelenti, amelynek tagjai egyenjogúak, és bizonyos szellemi kötődés van köztük. A *kommercium* szakmai kapcsolatokat, közös gazdasági érdekeket feltételez befogadók és integránsok között. A társadalmi elfogadottság és egyenrangúság legbiztosabb jele azonban a *konnubium* („a vegyesházasság”), amikor a két csoport biológiai és szociálisan keveredik egymással.

Ha e feltételek mellett vizsgáljuk a Magyarországról származó svábok megítélését, akkor érdekes következtetésekhez jutunk. Jogi egyenjogúságuk az ötvenes évekre teljes megvalósult. Nagyrészt vagyoni tekintetben is felzárkóztak a nyugat-német társadalom alsó középrétegeihez. A közös gazdasági érdekek, vállalkozások csak valamivel később figyelhetők meg; igaz, nagy részük betanított gyári munkásként, szakmunkásként, alkalmazottként kereste a kenyerét. Ezt közülük ugyan sokan – főleg az idősebb nemzedékben – lesüllyedésnek tekintették; még akkor is, ha magasabb életszínvonalon éltek, mint a háború előtt.

Politikai okokból Nyugat-Németországban már az ötvenes években a „gyorsan lezárult integráció csodájáról” írtak, ami azonban legfeljebb gazdasági értelemben lehetett többé-kevésbé elfogadható. A vegyesházasságokról szóló statisztikák már az ötvenes években büszkén hirdették, hogy ezek aránya nagyon magas, vagyis a beilleszkedés ezen a téren is megvalósult. Ez önmagában logikus is lenne, hiszen a háborús veszteségek, s a hadifogság miatt a „házasuló korban” lévő férfiak számaránya kíméletlenül csökkent. Csakhogy a szövetségi statisztika azt nem vette figyelembe, hogy ezek az arányok nem minden menekültcsoportnál alakultak azonosan. A magyarországi németek esetében ugyanis éppen az volt a jellemző, hogy a már Németországban házasodott másodnemzedék (az 1920-as, 30-as években születettek) szinte kizárólag menekültekkel, sőt a legtöbb esetben azonos községből, vagy legalábbis szintén Magyarországról, netán a hasonló kulturális környezetnek számító Jugoszláviából származókkal kötöttek házasságot. Ennek több oka van.

A visszaemlékezők szerint a helybeli és menekült fiatalok között általában jó volt a viszony, ám házasságra gondolni sem mertek; kapcsolatukat a magyar svábok részéről egyfajta kisebbségi érzés árnyékolta be. Nyilván szerepe volt ebben a már említett felekezeti különbségnek is, ám valójában a leglényegesebb az, hogy a szülők mindkét fél részéről ellenezték volna a vegyesházasságokat. A helybeliek értehetően ódzkodtak a menekültektől, ám menekült szülők sem kívánták a szociálisan hozzájuk közel álló őshonos németek rokonságát. Ezek ugyanis – az ő mércéjük szerint – a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokán álltak, mint ők otthon, Magyarországon. Ebből tehát az is látszik, hogy legalábbis az ötvenes évek végéig a szülőfalvakban kialakult rangsor még az új hazában kötött házasságokra is kihatott. (Egy odahaza elképzelhetetlen házasságra Németországban sem kerülhetett sor!) Az esetleges közeli hazatérés reményével egy helybeli házastárs egyébként is nehezen fért össze, hiszen azok aligha lettek volna hajlandók mindent odahagyva Magyarországra költözni. A már Németországban felnőtt harmadik nemzedék párválasztásában ezek a tényezők nem játszottak komoly szerepet; esetükben a korlátokat már nem a származási hely, hanem sokkal inkább az ingatag szociális helyzet jelenthette. A szülők, nagyszülők még mindig jobban örültek volna, ha a fiatalok az „övéik” közül házasodnak, de ennek ekkor már csak jelképes jelentősége volt. Ez a nemzedék lényegében elérte a társadalmi egyenrangúságot, és nem is sorolta magát többé az elúzóttak közé.

A magyarországi németek beilleszkedése csak több évtizedes, időnként valóban embert próbáló küzdelem után valósulhatott meg. Az 1980-as évektől – amikor a beilleszkedni nemigen tudó, talán nem is akaró első korosztály távozott az élők sorából – a helyi lakossággal kialakult viszonyt már nem mérgezték a származásból adódó ellentétek. A kezdeti bizalmatlanságot a kölcsönös elismerés váltotta fel. (Igaz, ehhez a magatartásformákon változtatni kellett valamelyest, és számos kezdetben még ápolt régi szokás is kihalásra ítéltetett.) Lehet, hogy számon tartották, ki honnan származott, ám ez az emberi kapcsolatokban egyre kisebb szerepet játszott. Az ifjabbak körében a nagyszülők származása nem játszik szerepet; ez legfeljebb ritkaság, a legtöbben azonban hallgatnak róla, mintha szégyellniük kellene. Mindezzel együtt elmondható, hogy az időközben régen nyugdíjas korú egykori elúzóttak mára már *megbecsült tagjai a német társadalomnak*. Sőt, azt is hozzátehetjük, hogy úgy tudtak új környezetükhöz alkalmazkodni, hogy önmagukat sem kellett teljesen feladniuk: házuk berendezése, kertjeik elrendezése, de sokszor viselkedésformáik, gondolkodásmódjuk is mutatja, honnan származnak. Ez mára már nem bántó előítéleteket, hanem többnyire elismerő szavakat vált ki az őshonos lakosokból.